

RANKA GAŠIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

BEOGRADSKA POLITIČKA I VOJNA ELITA U SVETLU NEMAČKIH I BRITANSKIH IZVORA PRED DRUGI SVETSKI RAT*

APSTRAKT: U članku se razmatra nemački i britanski uticaj na spoljnu politiku i političke ličnosti kao eksponenti ovih uticaja, sa posebnim osvrtom na kneza Pavla Karađorđevića i Milana Stojadinovića. Raspoloženje političke elite u godinama pred Drugi svetski rat, stav vojne elite i nabavka naoružanja posmatraju se iz ugla nemačkih i britanskih izvora.

Druga polovina tridesetih godina obeležena je dominacijom nemačkog i britanskog uticaja u spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije, kao i u drugim sferama delatnosti društva. Do toga je doveo razvoj događaja na političkoj sceni Evrope od završetka Prvog svetskog rata. Posle 1918. godine u beogradskim elitnim krugovima, kao i u politici zemlje, bio je dominantan francuski uticaj.¹ Za ovo postoje dva osnovna razloga: prvi je školovanje đaka i studenata u Francuskoj za vreme rata, što je bitno uticalo na formiranje intelektualne i političke elite društva, a drugi stvaranje države u okviru Versajskog sistema. Članstvo Jugoslavije u Maloj i Balkanskoj Antanti svrstalo je zemlju u politički blok pod dominacijom Francuske. Ovaj sistem je činio garanciju spoljnopolitičkog položaja zemlje i njenu osnovnu zaštitu od revizionizma susednih država, koji bi njeno postojanje doveo u pitanje. Ubistvo kralja Aleksandra u Marseju bio je veliki udarac francuskom prestižu u Jugoslaviji, tačnije u srpskim krugovima, u kojima je on i inače bio dominantan. Francuska se posle smrti Aristida Brijana počela da postepeno odvaja od Društva naroda i da približava Italiji, posebno sklapanjem "Četvornog pakta" 1933, čiji je inicijator bio Musolini. Abisinski rat je bio prelomna tačka u spoljnopolitičkoj konstelaciji, koja je dovela Britaniju i Nemačku na jugoslovensku spoljnopolitičku scenu kao glavne aktere. Francuska je u abisinskom sukobu stala na stranu Italije i onemogućavala sprovođenje "kolektivne bezbednosti", želeći da se putem prijateljstva sa Italijom obezbedi od nemačke opasnosti. Desnica u Francuskoj je imala

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991* (147039), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ Bilateralni odnosi Jugoslavije sa Francuskom obrađeni su u: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.

simpatije za Musolinijev režim. Upravo tada se V. Britanija odlučila da primeni princip kolektivne bezbednosti, čime je i njena uloga za Kraljevinu Jugoslaviju postala značajnija nego ranije.² Ocena nemačkog izvora iz 1936. godine, da se engleski uticaj u Beogradu "odjednom pojavio, iako godinama nije bilo ni traga od toga"³ može biti preterana, s obzirom da su veze sa Britanijom negovane od Prvog svetskog rata na dalje, u nekim krugovima vrlo intenzivno, ali ipak pokazuje da je donekle naglo došlo do pojačanja interesovanja Britanije u političkom smislu za naš prostor.

Dakle, britanski uticaj jača upravo zbog uloge Britanije u Društvu naroda, koje je bilo životna potreba Jugoslavije, kao i zbog ličnih veza regenta, kneza Pavla Karađorđevića. Nemački uticaj jača prvo privrednim putem, zbog sankcija prema Italiji, a tek onda, u velikoj meri posledično, političkim putem. Postoji razlika između interesa Britanije odnosno Nemačke za balkanski prostor sa jedne strane, i potreba jugoslovenske spoljne politike sa druge strane. Okretanje Jugoslavije prema Britaniji u političkom smislu (mada su veze nepolitičkog karaktera negovane kontinuirano od kraja Prvog svetskog rata) usledilo je iz već pomenutih razloga očuvanja kolektivne bezbednosti i versajskog sistema. Međutim, to ne korespondira u potpunosti sa interesovanjem Britanije za ovaj prostor, koje je tradicionalno, iz geopolitičkih razloga, bilo slabo. Izvestan pomak sa britanske strane u vidu privredne i političke "ofanzive" učinjen je upravo u ovim godinama pred rat, isključivo kao reakcija na nemačko sirenje u Podunavlju, i treba ga posmatrati u kontekstu britansko-nemačkih odnosa. U slučaju nemačkog uticaja upravo je obrnuto. Nemačka je bila životno zainteresovana za Balkan i Podunavlje, pre svega privredno, a onda i politički. Još od stvaranja nemačkog Rajha 1871. godine u političkim i privrednim krugovima postojala je kontinuirano težnja za ovladavanjem "velikom privrednim prostorom" koji bi obuhvatao srednju i jugoistočnu Evropu", privrednim i političkim sredstvima,⁴ dok su potrebe Jugoslavije za nemačkim

² Izveštaj Mite Dimitrijevića iz Ženeve Milanu Stojadinoviću, bez datuma, /verovatno početak 1936/, AJ 37-28-205.

³ Pismo poslanstva iz Sofije Ministarstvu spoljnih poslova, 16.11.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103284, 036-037.

⁴ O "velikom privrednom prostoru" postoji obimna literatura. Neki od radova na ovu temu su: Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Seewald Verlag Stuttgart, 1969; Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i jugoistočna Evropa 1940/41 - 1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991; William Grenzsbach, *Germany's Informal Empire in East-Central Europe*, Stuttgart 1988; Hans Juergen Schroeder, *Jugoistočna Evropa kao "nezvanična imperija" ("informal Empire") nacionalsocijalističke Nemačke - Primer Jugoslavija 1933-1939*, Istorijiski glasnik 1-2, 1976, 48-81; Andrej Mitrović, *Ergaenzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941)*, Jugoslovenski istorijski časopis 3-4, 1974, 5-43; isti, *Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa (1940)*, Zbornik Filozofskog fakulteta XI-1, 1970, 709-731; isti, *Deutschland und Jugoslawien 1919-1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta XII-1, 1974, 567 i dalje; isti, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta XV-1, 1985, 167-197; isti, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Suedosteuropa-Politik 1914-1941*, Balcanica VIII, 1977, 559-

prostorom isključivo ekonomske. Političke veze koje iz toga proizilaze, bile su posledica, odnosno rezultat potrebe da se ekonomskim vezama da odgovarajući politički okvir, bez kojeg bi se one znatno teže mogle održavati. Dakle, ekonomske i političke potrebe Kraljevine Jugoslavije uslovljavale su međusobno potpuno suprotnu spoljnopolitičku orijentaciju.

Obe suprotstavljene strane, britanska i nemačka, vršile su na razne načine politički uticaj na vladajuće i uopšte uticajne krugove u zemlji. Pre svega, ti uticaji su bili izraženi u privredi i kulturi, da bi se politički pritisak sa obe strane pojačao po izbijanju rata 1939. godine, u čemu su učestvovali kako zvanični predstavnici zaraćenih država u Jugoslaviji i van nje, tako i privatna lica, koja su u svojstvu privrednika, inženjera, novinara, kulturnih radnika i slično, boravila u zemlji obavljajući istovremeno i obaveštajne funkcije. Jedan od brojnih primera predstavlja boravak nekih britanskih državljana i domaćih novinara u Bitolju u vreme grčko-italijanskog rata 1940. godine.⁵ Čak i na planu unutrašnje politike došlo je iste godine do nekih poteza koji su bili direktna posledica nemačkog uticaja - reč je o zatvaranju masonskih loža i usvajanju tzv. antijevrejskih zakona. Otuda izvori nemačkog i britanskog porekla imaju veliki značaj za tumačenje naše istorije u ovom periodu, pogotovu kada je reč o akterima spoljne politike i odbrane.

Beogradska politička elita bila je, naravno, pod velikim utiskom nemačkih osvajanja u Evropi - Anšlusa, razbijanja i okupacije Čehoslovačke i poraza Francuske. Njihova uglavnom nesumnjiva privrženost starim saveznicima morala je, bar na nivou praktične politike, da doživi izvesnu transformaciju. Britanski i nemački izvori beleže pronemačko držanje zvanične štampe posle Anšlusa, neraspoloženje inteligencije i opozicije koja, međutim, ima veliki uticaj na javno mnjenje, i paniku zbog čehoslovačke krize "čak i u krugovima koji su naklonjeni Nemačkoj".⁶ Strah i otpor beogradskih intelektualnih krugova prema opasnosti od Nemačke rastao je sa svakom novom krizom. Dok se antinemačko pisanje štampe u vreme Anšlusa, prema nemačkom izvoru, nije moralo dovoditi u vezu sa raspoloženjem političkih

572; isti, *Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Suedosteuropa in der Weimarer Republik*, Balcanica XII, 1981, 149-180.

⁵ Tamo su, prema nemačkom izvoru, radila za britansku obaveštajnu službu sledeća lica: Terens Aterton (Terence Atterton), dopisnik Dejli Mejla (Daily Mail) i saradnik britanskog agenta Juliusa Hanaua, dopisnik Nju Kronikla (New Chronicle), Sigru (Segrew), Časlav Mitrinović, uvodničar *Narodne Odbrane* i dopisnik Rojtera, dopisnik *Pravde*, a nadzor nad njima vršio je Bralović, bivši jugoslovenski presataše u Vašingtonu i britanski student. (Fajneov izveštaj 28.11.1940. od zastupnika DNB, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103399, 003-011).

⁶ Orm Sardžent (Orme Sargent) piše Kempbelu (Campbell) iz Londona 30/3.1938, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 3064/430/92; Izveštaj fon Herena od 27.5.1938, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103284, 151; Izveštaj fon Herena od 22.2.1938, PA-AA Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 111-113.

faktora i javnog mnjenja, to, prema istom izvoru, već nije bio slučaj u vreme čehoslovačke krize, kada je "strah zavladao i kod onih koji su za prijateljstvo sa Nemačkom", a posebno posle poraza Francuske, koji je demokratske krugove potpuno deprimirao, i otvorio vrata uticaju malobrojnih germanofilskih političara i intelektualaca u javnosti. Ugled zapadnih demokratija jako je opao u beogradskim krugovima, čak i prema izveštajima britanske ambasade, pa i pored želje za saradnjom sa Britanijom, došlo je do porasta nemačkog, a opadanja francuskog uticaja.⁷

Nemački izvori ističu ambivalentnost držanja beogradskih krugova - sa jedne strane zvanično prijateljsku politiku prema Nemačkoj, a sa druge simpatije prema Britaniji i zapadnim saveznicima. S jedne strane, političari na odgovornim funkcijama se trude da zadrže neutralnost, u strahu od rata, i da po svaku cenu izbegnu odluku, posto je savez sa zapadnim demokratijama postao nerealan. Pored toga, utemeljeni su u "staroj ideologiji". Stvarno opredeljenje vladajućih krugova procenjeno je sa nemačke strane kao u osnovi prozapadno, dok se antinemačko raspoloženje uticajnih grupa van vlade (inteligencije, vojske), kao i javnog mnjenja otvoreno konstatuje: "blagonaklona neutralnost" u ovim krugovima ne postoji, čeka se prilika da se "sledi svoje srce". Takođe, primećuje se i jak uticaj engleske propagande, dok francuski uticaj opada. Stvarno raspoloženje vlade, prema uverenju nemačkog poslanika, pokazuje se na primeru tretmana štampe i "masonskih krugova", kojima se de facto dopušta da javno iznose antinemački stav.⁸

Pored kneza Pavla i Milana Stojadinovića, koji su na različite načine bili "eksponenti" britanske, odnosno nemačke politike prema Jugoslaviji, što je, bez obzira na njihova lična opredeljenja, bilo nezaobilazni deo njihovih državnih funkcija, nekoliko političkih ličnosti tog doba bilo je izuzetno eksponirano kao pristalice oslonca na jednu od ove dve velike sile u godinama pred Drugi svetski rat. Među najistaknutijim pronemački orijentisanim političarima, odnosno ljudima u funkciji politike, bili su Danilo Gregorić, Dimitrije Ljotić i Milan Aćimović. Stanislav Krakov je takođe jedan od predstavnika profašističke orijentacije,

⁷ Fon Heren 27.5.1938 o javnom mnjenju povodom češke krize, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 158-160; Fon Heren o uticaju pobeđe nad Francuskom u jugoslovenskom javnom mnjenju, 16.7.1940, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 283-287. R. Kempbel lordu Halifaxu (Halifax) 21.10.1938, AJ-PRO FO 371/22475, rolna 416, R 8552/147/92: R. Kempbel u FO, Most Secret, 20.12.1936, AJ- PRO FO 371/20434, rolna 412, R 1025/81/92:

⁸ Tajni izveštaj iz Graca od 11.9.1939, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103321, 014-015; Telefonski izveštaj od "poznavaoa prilika u Jugoslaviji", 19.9. 1939, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103342, 218-220; Fon Heren o spoljnoj politici Jugoslavije u ratu, 5.7.1940, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 270-273; Izveštaj poverljive ličnosti iz Jugoslavije, avgusta 1940, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 304-310; Fajneov telegram 18.7.1939, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 229; Fon Heren o uticaju pobeđe nad Francuskom u jugoslovenskom javnom mnjenju, 16.7.1940, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 283-287.

mada nije bio direktno politički angažovan, već samo kao novinar i nosilac funkcija u medijima. Veći deo srpske političke elite angažovao se na razne načine protiv vladine politike približavanja Nemačkoj, a posebno protiv pristupa Trojnom paktu U ovaj "blok" su spadali mnogi koji su zapravo bili frankofili, ali su posle poraza Francuske, 1940. videli u Engleskoj jedinu podršku. Međutim, mali broj političara u Beogradu je održavao direktne veze sa Britanijom. Jedino su političari iz Zemljoradničke stranke, (najviše Milan Gavrilović, a za njim Miloš Tupanjanin i Vasa Čubrilović), kao i vlasnici dnevnog lista *Pravda*, braća Sokić⁹, i službenik Ministarstva inostranih poslova, Stojan Gavrilović, imali neposredne veze sa britanskim vlastima i obaveštajnom službom.

U drugoj polovini tridesetih godina najmoćnije političke figure Kraljevine Jugoslavije bili su regent - knez Pavle Karađorđević i premijer Milan Stojadinović. Obe ove ličnosti bile su tesno povezane, kako političkim, tako i ličnim vezama, sa Britanijom i Nemačkom, kao dvema tada dominantnim silama u Evropi. Knez Pavle je bio u najtešnjim vezama sa Britanijom - svojim školovanjem, porodičnim vezama sa britanskim Dvorom (preko braka princeza Marine i vojvode od Kenta), prijateljstvom sa vodećim ličnostima engleske politike. Bio je nesumnjivi anglofil. Međutim, njegove porodične veze vodile su takođe i ka Nemačkoj - roditelji kneginje Olge bili su članovi nemačke dinastije, a njena druga sestra Elizabeta bila je udata za grofa Toeringa. Knez Pavle je tečno govorio oba jezika, i pored svih simpatija za Britaniju, nije bio neraspoređen prema Nemačkoj. Njegovo političko uverenje je nesumnjivo bilo demokratsko, ali su realnopolitički razlozi uticali na političko približavanje Nemačkoj. U strahu od boljševizma i revizionizma susednih država, posebno italijanskih pretenzija na Balkanu, nije bio nesklon približavanju Nemačkoj, i takva politika prvog ministra, Milana Stojadinovića, imala je njegovu podršku sve do 1939. godine. Naravno, na ovakav spoljnopolitički kurs kneza Pavla uticala je i britanska politika "smirivanja" (appeasement), koja je odgovarala željama kneza i celokupne jugoslovenske političke elite za harmoničnim odnosima u Evropi i izbegavanjem konflikata. Pored unutrašnjih razloga, uloga kneza Pavla u sklapanju sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939. godine mora se takođe posmatrati u sklopu britanskog uticaja, kao i smenjivanje Milana Stojadinovića početkom iste godine. Njegova uloga u zastupanju britanskih interesa u zemlji je nesumnjivo velika, a do odstupanja je došlo tek 1941. godine, kada je politika neutralnosti postala nemoguća i nemački pritisak na pristupanje bloku Osovine neizdržljiv.

⁹ U proleće 1940. Sokići su dobili subvenciju od Engleza, ali su tražili redovne mesečne isplate od po 150.000 dinara da bi održali probritanski kurs u novinama, što verovatno nisu dobili, posto su već na leto iste godine

Milan Stojadinović je u toku svog relativno dugog mandata (1935-1939) bio vrlo dugo prihvatljiv za obe ove velike sile. Školovan je u Nemačkoj, Francuskoj i Engleskoj, radio dvadesetih godina u Engleskoj trgovinskoj banci u Beogradu i bio istaknuti član Rotari kluba (guverner distrikta). Dakle, imao je poslovne veze na svim stranama. Bio je lični prijatelj nemačkog poslanika u Beogradu, Viktora fon Herena (Victor von Heeren), u dobrim odnosima sa Geringom, i zahvaljujući svojoj ekonomskoj politici, kao i nedostatku averzije prema nacizmu, koja je inače bila uobičajena kod demokratski i liberalno orijentisanih jugoslovenskih političara, od Nemaca je bio odlično prihvaćen. Stav o njegovoj navodnoj profašističkoj ideološkoj orijentaciji koji se može primetiti u našoj starijoj historiografiji socijalističkog perioda, nije dovoljno utemeljen. Reč je o praktičnoj politici ličnosti koja nije imala mnogo sklonosti ka ideologiji uopšte. Od strane Britanaca nikada nije bio tako bezrezervno prihvaćen, kako pokazuju izvori Forin Ofisa (Foreign Office). Uticaj Britanaca i Nemaca na njega, kao i njegov odnos prema ove dve sile, bar u osnovnim naznakama može se najbolje pokazati upravo u britanskim i nemačkim izvorima. Nastojanja Stojadinovića da popravi odnose sa svim susedima i velikim silama i održi u ravnoteži odnos svoje zemlje prema Nemačkoj i Italiji sa jedne, i Britaniji i Francuskoj sa druge strane, mogu se primetiti u izveštajima nemačkog i britanskog poslanstva od 1936. do početka 1938. godine. Izražavao je obema stranama želju Jugoslavije da se dođe do sporazuma, isticao slične interese Britanije i Jugoslavije prema Italiji, ali sa izvesnim ogradama, dok je prema nemačkoj strani pokazivao svoje, navodno ili stvarno, uvažavanje totalitarnih metoda i prijateljstvo prema Nemačkoj.¹⁰ U vreme Čemberlenove (Chamberlain) vlade u Britaniji je postojalo razumevanje za ovakvu njegovu politiku. Prema izveštaju nemačkog poslanika fon Herena, Stojadinović je u Londonu 1937. bio srdačno primljen i sa britanskim premijerom razgovarao o mogućnosti međusobnog približavanja Britanije i Nemačke.¹¹ Stojadinović je nastojao da nemačku stranu odvrati od uverenja da je suviše blizak sa Engleskom,¹² ali i suprotno - takođe se trudio da kod Engleza ostavi utisak da njegovo ekonomsko približavanje Nemačkoj neće dovesti i do političkog. Britanski poslanik Ronald Kempbel (Campbell) bio je dugo uveren u

promenili orijentaciju. (Mark Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia 1940-1943*, Columbia University Press, New York, 1980. 15).

¹⁰ Razgovor Hajmana (Heymann), dopisnika *Voelkische Beobachter*-a, sa Milanom Stojadinovićem 3.10.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilnug IV, 103301, 024-030.

¹¹ Izveštaj fon Heren-a 22.10.1937, PA-AA Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103339, 003-005.

¹² Kada se u štampi pojavila vest o njegovoj izjavi da će u slučaju napada Italije na engleske brodove ustupiti jadranske luke britanskoj ranoj floti, i sa njima zaključiti defanzivni savez, Stojadinović je ovo demantovao nemačkom poslaniku fon Herenu. (Izveštaj iz nemačkog konzulata u Sarajevu od 29.9.1936. - o članku u sarajevskom *Jugoslovenskom listu* od 1.9. 36, "Mediterranska politika dr Stojadinovića. Naš defanzivni savez sa Engleskom" , PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilnug IV, 103318, 008; Izveštaj von Heerena od 23.10.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilnug IV, 103340, 062).

svrsishodnost Stojadinovićeve politike prema Nemačkoj u interesu njegove zemlje, i namere da se ne približi suviše ni jednoj strani. Kempbel je pisao kako se Stojadinović trudi da Jugoslavija ne postane pion u igri velikih sila, da nema predubedenje ni za ni protiv Nemačke, i pored izvesne sklonosti prema Nemcima. Po njegovom mišljenju, jedino je ekonomski momenat opredeljivao jugoslovenskog premijera za približavanje Nemačkoj, kao i strah od zbližavanja Nemačke i Italije na račun Jugoslavije, dok je "u srcu obožavalac engleskih političkih i društvenih institucija". Glasine o pronemačkoj orijentaciji Stojadinovića, Kempbel je pripisivao pristrasnom odnosu frankofilskih krugova. Ipak, predviđao je da će ekonomske veze sa Nemačkom postepeno dovesti do uvlačenja Jugoslavije u orbitu Osovine.¹³ Znaci Stojadinovićeovog približavanja Nemačkoj vide se u ovo vreme (do 1938. godine) uglavnom u nemačkim, a ne i u britanskim izvorima. Nemačka strana ističe njegovu novu orijentaciju u govoru na skupštini Male Antante 1936. godine, nameru da nabavi oružje iz Nemačke prilikom posete Krupovoj fabrici 1937, i pregovore sa von Neurathom o mogućnosti zaključenja "kulturnog sporazuma".¹⁴ Njegova ličnost se još 1936. Nemcima činila pogodnom za slabljenje Male Antante, dok je on podršku Nemačke koristio u sukobu sa političkim protivnicima.¹⁵ Britanska strana je, međutim, još 1937. posumnjala na preveliko zbliženje Stojadinovića sa Nemcima, kada je lično sprečio plan Narodne banke Jugoslavije za ograničenje izvoza u Nemačku.¹⁶

Stojadinović je održavao bliske prijateljske veze sa nemačkim poslanikom, fon Herenom, a bio je takođe blizak sa Geringom (Goering) i Nojhausenom (Neuhaussen). Pisanje nemačke štampe o Stojadinoviću uvek je bilo povoljno.¹⁷ Koliko je bio blizak sa fon Herenom, i koliko je sa druge strane bio značajan za nemačku politiku prema Jugoslaviji, najbolje pokazuju brojni izveštaji nemačkog poslanstva Ministarstvu spoljnih poslova o

¹³ Izveštaj Kempbela u FO, 20.11.1936, AJ-PRO FO 371/20436, rolna 412, R 7105/1627/92; Kempbel piše Vansitartu u FO, 13.3.1937, AJ-PRO FO 371/21198, rolna 679, R 1896/224/92; Izveštaj R. Kempbela 26.4.1937, AJ-PRO FO 371/21200, rolna 680, R 2948/835/92; Kempbel piše Idnu (Eden) 11.10. 1937, AJ-PRO FO 371/21197, rolna 678, R 6737/175/92; Kempbel piše Idnu 12.1.1938, AJ-PRO FO 371/22475, rolna 416, R 147/147/92

¹⁴ Izveštaj o zasedanju Male Antante 6 i 7. maja, 31. 5.1936, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103320, 002-003; Izveštaj fon Herena 26.11.1937. PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103323, 001-002); Izveštaj fon Nojrata (von Neurath), 17.1.1938, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilnug IV, 103323, 047.

¹⁵ Poverljivi referat iz Berlina, 12.10. 1936, PA-AA Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103301, 023-024; Izveštaj von Heerena 1.2.1938, PA-AA Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103323, 049-051.

¹⁶ Vansitart piše Kempbelu 5.3.1937, AJ-PRO FO 371/21198, rolna 679, R 1623/224/92

¹⁷ Dr Milan Stojadinowitsch, *Die Bewegung*, 2.11.1937; *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*, 11.2.1939; Warum Stojadinowitsch ging, *Westdeutscher Beobachter*, 7.2.1939; Neuer Kurs in Belgrad - Das Kabinett Stojadinowitsch, *Muenchner Neueste Nachrichten*, 26.6.1935. (BA-Berlin, R 4902/1350); Dem Freund Deutschlands, *O.S Wanderer* 14.1.1938; Milan Stojadinowitsch, *Frankischer Kurier*, 15.1.1938, Milna Stojadinowitsch. Poesoenlichkeit ind Werk des jugoslawischen Gastes, *Berliner Tageblatt*, 14.1.1938, (BA-Berlin, R 4902/1039/1).

njegovom svrgavanju, isključenju iz stranke, spletkama političkih protivnika i pokušajima nemačkih vlasti da interveniše u njegovu korist, u kojima su detaljno opisani postupci nove vlade prema njemu, njegova bolest, posete rodbine, i razne intervencije da se njegov položaj olakša, kao i konačni odlazak u izgnanstvo na Mauricijus.¹⁸

Stojadinovićev kontakt sa britanskom ambasadom izgleda da je takođe bio dosta čest i da je u velikoj meri uživao poverenje britanskog poslanika, sudeći bar po izveštajima Kempbela Forin Ofisu. Naravno, za britansku stranu bilo je od velike važnosti to što je uživao poverenje kneza Pavla i njihov međusobni odnos je pomno posmatran od strane Engleza. Nesumnjivo je njihovo poverenja u kneza Pavla bilo znatno veće, kao i njihov uticaj na njega, ali istovremeno, ne treba zaboraviti da je i Stojadinovićev položaj u krajnjoj instanci zavisio od dobre volje regenta. U Kempbelovim izveštajima poklonjena je velika pažnja analizi Stojadinovićeve ličnosti. Istaknute su njegove državničke vrline, ali i mane. Od strane britanskog poslanika bio je okarakterisan kao uspešan biznismen i finansijer, kockar, sposoban i energičan, u osnovi demokrat, ali suviše samovoljan. Vrlo dugo, međutim, Britanci su smatrali da je Stojadinović nezamenljiv, i njihovo nepoverenje je nastalo tek kada su posumnjali na njegovu ambiciju da ojača moć na račun kneza Pavla. Sve vreme svesni njegovih odnosa sa Nemcima, čak i ličnih autokratskih osobina, nisu tome pridavali veću pažnju, dogod je to bilo skladu sa britanskom spoljnom politikom "appeasement"-a.¹⁹

Kada je reč o sklonosti Milana Stojadinovića ka totalitarnoj ideologiji i praksi potrebno je obaviti posebna istraživanja da bi se doneo o tome kompetentan sud. Nesumnjiva je činjenica, međutim, da je bio impresioniran uspesima totalitarnih država i njihove uzore

¹⁸ Izveštaj fon Herena Geringu (Goering) 26.7.1940, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103321, 113; Izveštaj fon Herena 11.7.1939, (isto, 103342, 124-126). Izveštaj fon Herena 19.4.1940, (isto, 103334, 142). Izveštaj fon Herena 5.7.1940: (isto, 103343, 201-202). Izveštaj fon Herena ,2.11.1940, (isto, 103343, 271). Izveštaj fon Herena 23.4.1940 (isto, 103354, 028). Izveštaj fon Herena 30.12.1940 (isto, 103354, 029). Dr Ph. Engelperger iz Minhena, piše Ministarstvu spoljnih poslova 29.1.1941, isto, 103354, 030-031). Izveštaj fon Herena 19.3.1941: (isto, 103354, 033). Izveštaj Vajczekera (Weizsaecker) 20.3.1941 u RAM. (isto, 103354, 034). Telegram iz Budimpešte 12.4.1941: (isto, 103354, 038). Vest označena "Transocean Berlin", 25.8.1941 - (isto, 103354, 094-095).

¹⁹ Izveštaj Kempbela FO, 12.11.1936, AJ- PRO FO 371/20434, rolna 412, R 6709/42/92: Izveštaj Kempbela FO 20.11.1936, AJ-PRO FO 371/20436, rolna 412, R 7105/1627/92: Izveštaj Niksona (Nixon) iz "Export Credits Guarantee Dept." O Meliju (O'Malley) april 1937, AJ-PRO FO 371/21194, rolna 413, R 3098/8/92: Izveštaj T. Šona (Shone) Nikolsu (Nichols) u FO, 18. maja 1937, AJ-PRO FO 371/21196, rolna 678, R 3331/175/92: Izveštaj Kempbela Idnu 4.6.1937, AJ-PRO FO 371/21196, rolna 678, R 4041/175/92: Izveštaj Šona Nikolsu 9.7.1937, AJ-PRO FO 371/21196, rolna 678, R 4725/175/92: Izveštaj Šona Nikolsu 6.8.1937, AJ-PRO FO 371/21196, rolna 678, R 5347/175/92: T. Shone, Memorandum of a Conversation with H.R.H. the Prince Regent of Yugoslavia on the Internal Situation, 17.9.1937, AJ-PRO FO 371/21197, rolna 678, R 6232/175/92: Kempbel sa Bleda u FO 27/9/1937, AJ-PRO FO 371/21197, rolna 678, R 6432/175/92: Notes of personality and policy of M. Stoyadinovitch, 12.10.1937, AJ-PRO FO 371/21202, rolna 414, R 6874/3236/92: Izveštaj Kempbela Idnu 14.1.1938 o razgovoru sa Milanom Stojadinovićem, AJ-PRO FO 371/22475, rolna 416, R 590/147/92: Military Attache, Lt Col A. Ross piše poslaniku u Atini 21.1.1938 o razgovoru sa grčkim kraljem.

pokušao da primeni u unutrašnjoj politici, ali o pravim motivima u opštem političkom i društvenom kontekstu u kojem je delovao ne treba donositi preuranjene zaključke. Obe strane, britanska i nemačka, primetile su prihvatanje fašističkih uzora u organizaciji njegove partije.²⁰ Moguće je da je ocena britanskog poslanika najbliža istini: kao ličnost nije mnogo držao do ideja, a bio je impresioniran disciplinom koju sam nije uspevao da nametne, svestan da na slobodnim izborima možda ne bi uspeo da se održi. Po rečima R. Kempbela, bio je "omražen kao autokrat, a nije uživao prednosti autokratske vladavine".²¹

Jugoslovenski vojni kadar je bez sumnje u ogromnoj većini bio orijentisan prema saveznicima iz prethodnog rata, posebno prema Britaniji, u slučaju oficira vazduhoplovstva. Britanci su imali svoje redovne kontakte sa vojnim predstavnicima u Beogradu, kako pokazuju britanski dokumenti, međutim, nikakvi slični kontakti se ne mogu otkriti prema izveštajima nemačkog poslanstva. Britanci su preko svojih informanata dobijali obaveštenja o prosavezničkom držanju većine vojnog kadra, što je odgovaralo istini.²² Ovo naravno potvrđuju i nemački izvori, u kojima se ističe otpor Generalštaba politici Milana Stojadinovića u smislu približavanja Nemačkoj, i uočava protivljenje pronemačkoj politici Cvetkovićeve vlade od strane "vojske i naroda".²³ U vezi sa prilaskom Jugoslavije Trojnom paktu, u nemačkim izvorima takođe se konstatuje da u vojsci, posebno srpskom generalskom kadru, postoje značajni otpori i planovi za svrgavanje kneza Pavla.²⁴ Kao naročito aktivni protivnici približavanja Nemačkoj, ističu se u britanskim i nemačkim izvorima Borivoje Mirković, Božin Simić, Dušan Simović, (svi učesnici puča od 27. marta),²⁵ dok se u

AJ-PRO FO 371/22475, rolna 416, R 1014/147/92: Kempbelov izveštaj od 12.12.1938, AJ-PRO FO 371/22477, rolna 682, R 9773/234/92.

²⁰ Fon Heren o izbornom skupu JRZ u Novom Sadu, 13.11, 17.11.1938, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103318, 168-169; Izveštaj Kempbela 7.12.1937, AJ-PRO FO 371/21200, rolna 680, R 8574/835/92:

²¹ Kempbel piše Idnu 4.2.1938, AJ-PRO FO 371/22476, rolna 681, R 960/234/92:

²² Izveštaj H Strondža (Stronge), vojnog atašea o razgovoru sa pukovnikom Popovićem, 3.12.1938, PRO FO 371/22477, rolna 682, R 9777/234/92; General Marić, ministar vojske, imao je posebne veze sa Škodom, po mišljenju Nemaca. (Leposava Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 189-193).

²³ Nemački poslanik iz Sofije, Ruemelin, piše 2.11.1936, Ministarstvu inostranih poslova, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103284, 017; Telegram Fajnea (Feine) iz Beograda, 18.7.1939: PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103320, 290.

²⁴ Geheim Staatspolizei, Graz, 7.6.1939: PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103342, 088; Woermann iz Berlina 4.3.1941, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103344, 015.

²⁵ U nemačkim izvorima pukovnik Božin Simić pominje se kao mason, član "Crne ruke", čovek sa vezama u sovjetskim krugovima, čovek koji je bio poslat od vlade u Ankaru da izdejstvuje vojni sporazum sa Turskom pred aprilski rat, i čovek za vezu poslanika u Moskvi, M. Gavrilovića, u vezi sa pregovorima sa Crvenom Armijom. (Izveštaj iz Beograda Ministarstvu inostranih poslova, 21.4.1942, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103372, 137-145; Nojbaher (Neubacher) iz Bukurešta, 4.4.1941, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103335, 059; Vesti DNBA od 9.4.1943. PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103328, 056-060). General Simović ocenjen je takođe u nemačkim izvorima kao ambiciozan i sposoban, umešan u razne afere, u vezi sa demokratskim partijama i američim pukovnikom Donovanom. (Izveštaj iz Beograda u AA, 21.4.1942, PA-AA, Kent III, Politische Abteilung IV, 103372, 137-145).

nemačkim izvorima javljaju i vesti o generalima Panteliji Jurišiću i kraljevom ađutantu Nikoli Hristiću, koji su navodno bili raspoloženi prema Nemcima.²⁶ Borivoje Mirković prikazan je u britanskim izvorima kao odlučan, samopouzdan, preduzimljiv, čovek koji je kompletno organizovao puč i nijednog trenutka nije "zapao u defetizam". Nemački izvori se naravno slažu u tome da je on organizator puča, međutim prikazuju ga potpuno neobjektivno - smatraju da je u početku bio naklonjen Nemcima pošto je oženjen Nemicom, da bi kasnije promenio stranu zbog lične ambicije i nesreće koju je doživeo u avionu nemačke proizvodnje.²⁷ Mišljenje Nemaca o generalu Jurišiću kao "prijatelju Nemaca" zasniva se samo na tome što je smenjen pošto je navodno izjavio da IV armija kojom je komandovao nije spremna za rat. Pored toga, ovaj stav je teško održiv i kada se uzme u obzir da je Jurišić bio jedan od potpisnika memoranduma knezu Pavlu koji su 1939. vodeći jugoslovenski generali uputili, zahtevajući da se približi zapadnim silama i odustane od pronemačke politike.²⁸ Nemački izvori o generalu Milanu Nediću donose vrlo različite vesti - po jednim on je "raspoložen prema Nemcima", a po drugim, brojnijim, "apsolutni frankofil", koji radi na uvlačenju zemlje u rat na strani zapadnih saveznika (kao u slučaju bombardovanja Bitolja, kada je smenjen pošto je odbio da pruži otpor).²⁹

²⁶ Fon Heren je opisao generala Hristića na sledeći način: prvi ađutant, iz najbližeg kneževog okruženja, veoma simpatična osoba, ima veliko razumevanje za nacizam. Poštuje Hitlera i ne može se sumnjati u njegovu ispravnost. Spolja odaje najbolji tip srpskog vojnika, majka mu je Irkinja, i zato govori odlično engleski. Ali govori i nemački dovoljno dobro. Dušom i telom je čovek konjice, i interesuje se za sve što je u vezi sa konjima. Prijatan je u društvu, i u ove tri godine koliko je na položaju, stekao je mnogo prijatelja i opšte priznanje. (Izveštaj fon Herena 19.5.1939, PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103354, 155). Takođe, njegovo mišljenje o Hristiću potkrepljeno je i činjenicom da je poslao preko Geringa poklon jednom nemačkom generalu. (fon Heren javlja 31.12. 1939. PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103321, 065).

²⁷ Memorandum McDonalda u FO 21.5.1940, Avramovski, Britanci ...III, dok 164, 448; McDonald - Min. vazduhopl. 21.3.1940, Avramovski, Britanci ...III, dok 386, 736; Kempbel u FO, 2.4.1941 - Završni izveštaj pukovnika Klarka (Clark) iz jula 1941, Avramovski, Britanci ...III, dok 409, str. 801, 822-823; Izveštaj iz Beograda 21.4.1942 Ministarstvu inostranih poslova, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103372, 137-145.

²⁸ Nemački konzul u Zagrebu, 8.10. 1939, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103342, 237-239; Iz nemačkog poslanstva u Budimpešti, 16.9.1939 memorandum vodećih jugoslovenskih generala koji zahtevaju od kneza Pavla da se povuče sa funkcije i da se približi zapadnim silama, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103341, 207.

²⁹ Iz nemačkog poslanstva u Budimpešti, 16.9.1939 memorandum vodećih jugoslovenskih generala koji zahtevaju od kneza Pavla da se povuče sa funkcije i da se približi zapadnim silama PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, 103341, 207; Tajni izveštaj iz Graca od 11.9.1939. o raspoloženju u Jugoslavije posle sporazuma Cvetković-Maček: PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103321, 014-015; Fon Heren 2.9/1939, o novim ministrima, PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103346, 078-079; Fon Heren 6.11.1940, PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103346, 105; Telegram iz konzulata u Skoplju, 7.11. 1940, PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV 103346, 107; Makenzen (Machensen) iz Berlina 17.3.1938: PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103334, 056; Nedićev memorandum knezu Pavlu. 1.11.1940, PA-AA, Bonn, Kent III Politische Abteilung IV, 103355, 005-008.

Jugoslovenski vojni kadar je imao visoko mišljenje o kvalitetu britanskog pomorskog i vazduhoplovnog naoružanja, a neki oficiri bili su školovani u Britaniji.³⁰ Upravo britanski avioni tipa "Spitfire" i "Hurricane" bili su za jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo uzor u izgradnji domaće flote, na čemu je posebno insistirao general Simović.³¹ Jugoslovenska misija boravila je u aprilu 1938. u Britaniji radi probe pomenutih tipova aviona (misiju je trebalo da predvodi Bora Mirković, vatreni pristalica nabavke "Hawker-Hurricane" aviona, ali je u to vreme doživeo udes).³² Sa stanovišta jugoslovenske vojske, pitanje nabavke oružja i ratnog materijala nije, međutim, odražavalo njihovo političko opredeljenje za jednu ili drugu stranu, već su uglavnom cene, kvalitet, rokovi isporuke i uslovi plaćanja imali odlučujući uticaj na odluke da li će se nabavke izvršiti u Nemačkoj, Britaniji, ili nekoj trećoj zemlji. I sam britanski poslanik, Kempbel, zaključio je da se na osnovu toga gde je oružje naručeno ne može tvrditi da postoji progermanski, odnosno antibritanski stav, već to treba pripisati ekonomskim i tehničkim razlozima.³³ Vojska je bila svesna da treba izbeći nabavke gotovog oružja od Nemaca kao potencijalnih neprijatelja, međutim, u nemogućnosti da u dovoljnoj meri obezbedi svoje potrebe, morala se orijentisati na nabavku materijala i opreme za vojnu industriju iz Nemačke.³⁴ Pored toga, pre 1934. godine, nemačko oružje je bilo skupo, a uslovi nabavke su postali povoljniji posle sklapanja trgovinskog sporazuma 1. maja 1934. godine, od kada je Jugoslavija stekla aktivni saldo u trgovini sa Nemačkom.³⁵ I sam general Simović, komandant ratnog vazduhoplovstva, mada anglofil, i pri tome uveren u superioran kvalitet britanskih mašina, tvrdio je da je vreme odlučujući faktor koji će uticati na dalju politiku nabavki ratnog materijala, te da će se morati odlučiti za francuske ili nemačke borbene avione, bude li se dugo čekalo na britanski "Spitfire". Pri tome je naročita važnost data nabavci primeraka na osnovu kojih bi se mogli graditi jugoslovenski avioni. On se takođe,

³⁰ Britanski agent Julius Hanau dao je informaciju da su tri mornarička oficira poslata 1937. u školu u Portsmouth. (Kempbel o poseti pomorskog atašea iz Britanije Beogradu, 6.12.1937, AJ-PRO FO 371/21200, rolna 680, R 8183/2191/91.).

³¹ Kempbel piše Halifaksu 28/1/1938. i prilaže izveštaj majora Strondža o razgovoru sa Simovićem, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 959/349/92.

³² Pismo iz Ministarstva vazduhoplovstva (Air Ministry) za državnog podsekretara 8.2.1938, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 1164/349/92.; Ingram iz FO piše Kempbelu 26.2.1938, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 1736/349/92; FO piše Kempbelu 28.2. 1938, AJ- PRO FO 371/22478, rolna 416, R 1849/349/92; isto 25.3.1938, AJ- PRO FO 371/22478, rolna 416, R 3032/349/92. Sastav misije bio je sledeći: Col Stanojević, šef Tehničkog odeljenja vojne avijacije, Lt Col Dragutin Rupčić, kap. Romeo Adum, kap. Ercigoj A. Antun, i kap. Milan V. Bjelanović. (Poslanik Kasidolac piše sekretaru za spoljne poslove Britanije 19.4.1938, AJ- PRO FO 371/22478, rolna 416, R 4035/349/92).

³³ Kempbel o poseti pomorsko atašea iz Britanije Beogradu, 6.12.1937, AJ- PRO FO 371/21200, rolna 680, R 8183/2191/91

³⁴ Izveštaj R. Kempbela o misiji Dr Šahta (Schacht) od 19.6.1936. - izjava generala Marića, AJ- PRO FO 371/20435, rolna 412, R 3685/81/92

³⁵ L.Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 176.

pošto su Nemci početkom 1939. ponudili povoljan zajam na deset godina, založio za nabavku materijala iz Nemačke.³⁶

Borba između Britanaca i Nemaca za jugoslovensko tržište oružja imala je prevashodno politički karakter, a tek zatim ekonomski. Međutim, da li se može reći da se britanska strana zaista utrkivala sa Nemcima na ovom polju? Reč je u stvari o nemačkom agresivnom prodoru na ovom, kao i ostalim područjima jugoslovenske ekonomije, kojem Britanci nisu uspeli da pruže odgovarajući otpor. Razlike u državnom i političkom ustrojstvu ove dve zemlje uticale su na način donošenja odluka o prodaji naoružanja, odnosno odobravanju povoljnih uslova za kupovinu. Sa britanske strane, tradicionalno nemešanje države u individualne poduhvate i zaziranje od intervencije u privredi, nepovoljno je uticalo na prevladavanje ekonomskih interesa radi političkih potreba. Jugoslavija nije bila u mogućnosti da robu plati u devizama. Forin Ofis je pisao poslanstvu u Beogradu da vlada ne može nikome narediti da proda oružje, ako proizvođač ne nalazi da je to ekonomski prihvatljivo.³⁷ Argumenti Forin Ofisa bili su sledeći: industrija Velike Britanije je zasnovana na individualnoj bazi, i ne može da provodi izvoz preko neke organizacije, makar i preko vlade. To bi izazvalo negodovanje kompanija, a u Parlamentu se ne bi mogao odbraniti takav sistem, potpuno stran britanskim metodama i tradiciji.³⁸ Eventualna garancija vlade za specijalni zajam, zahtevala bi prema britanskim zakonima posebnu raspravu radi donošenja zakona, što bi druge zemlje mogle doživeti kao diskriminaciju.³⁹ Političari su, doduše, bili potpuno svesni potrebe da se izađe u susret jugoslovenskoj vladi u pitanju nabavke oružja, radi odvratanja od Nemačke i Italije. To jasno pokazuje prepiska između Idna (Antony Eden), Čemberlena, Forin Ofisa i poslanstva u Beogradu u godinama pred rat. Bili su zabrinuti zbog trendova u jugoslovenskoj spoljnoj politici, osećali potrebu da se na konkretan način "demonstrira prijateljstvo", i da se ne propusti šansa za osvajanje jugoslovenskog tržišta oružja u budućnosti. Pokušavali su da utiču na Vazduhoplovni Savet (Air Council) da isporuči veći broj aviona.⁴⁰ Poslanik Kempbel je, pri tom, u više navrata isticao da je mali

³⁶ Pismo Kempbela Idnu 26.4.1937. - u prilogu razgovor između generala Simovića i kapetana Bartleta (Bartlett), AJ-PRO FO 371/21195, rolna 413, R 2950/21/92.; Kempbel piše Halifksu 28/1/1938.- prilaže izveštaj majora Strondža o razgovoru sa Simovićem, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 959/349/92.; Simović je 11.1.1939. podneo elaborat ministarstvu vojske u kojem se zalaže za projekat nabavke aviona u Nemačkoj. (Leposava Cvijetić, *Prodaja naoružanja ...*, 193-201)

³⁷ O'Meli piše povodom nabavke oružja 11.1.1937, AJ - PRO FO 371/21194, rolna 413, R 212/21/92

³⁸ Memorandum FO o mogućnostima zajma za izvoz ratnog materijala u Jugoslaviju od britanskih firmi, 2.2.1937, AJ-PRO FO 371/21193, rolna 413, R 1064/21/92.; Pismo O'Melija Kempbelu 16.2.1937, AJ-PRO FO 371/21193, rolna 413, R 1064/21/92.

³⁹ Čemberlen odgovara Idnu 19.3.1937, AJ- PRO FO 371/21194, rolna 413, R 1994/21/92

⁴⁰ Idn piše Čemberlenu 13.3.1937 u vezi naoružanja za Jugoslaviju, AJ- PRO FO 371/21194, rolna 413, R 1494/21/92; Kempbel piše Idnu 26.4.1937, AJ-PRO FO 371/21195, rolna 413, R 2950/21/92.; Abel (Abell) iz

broj zemalja koje treba pomoći iz političkih razloga, kao što je Jugoslavija, te da bi bilo dobro takvim gestom podići borbeni duh, posebno knezu Pavlu, naročito posle postizanja sporazuma sa Hrvatima.⁴¹ Zbog nedostatka deviza, kredit je bio jedini način da se Jugoslaviji omogući nabavka oružja iz Britanije - jedan takav "politički" kredit od 1,000.000 funti odobren je jula 1939, a knez Pavle je u septembru iste godine urgentno tražio da Ministarstvo finansija i engleska nacionalna banka (Bank of England) intervenišu kod "Federal Reserve Bank" iz Njujorka za kredit od 20 miliona dolara sa garancijom jugoslovenskog zlata u Londonu.⁴² Ipak, zbog ranije pomenutih razloga, kao i približavanja rata i pojačavanja trke u naoružanju, Britanci su slabo i neredovno isporučivali oružje i ratni materijal. Odbili su da prodaju dvocevne baterije za obalsku odbranu u junu 1937. godine, kasnili su u isporuci aviona "Spitfire" u toku 1938, a misija predstavnika Ministarstva trgovine (Board of Trade) u februaru 1939. završila se nepovoljno. Pred sam početak Drugog svetskog rata, britanske firme bile su potpuno angažovane za domaću proizvodnju oružja, i uslovi nabavke postali u još teži.⁴³ Po izbijanju rata, Britanci su isporučivali oružje samo onim zemljama koje su im u zamenu mogle dati potrebne sirovine. Jugoslavija nije više mogla dobiti protivavionsko i protivtenkovsko oružje o čemu je pre početka rata pregovarano.⁴⁴

U pogledu nabavke oružja iz Nemačke, situacija je sa jugoslovenske strane bila različita u odnosu na nabavke iz Britanije u dva aspekta - političkom i ekonomskom, koji su u ovom slučaju bili tesno povezani. Za razliku od Britanije, Nemačka je bila totalitarna država u kojoj parlament i interesi proizvođača nisu imali nikakvu ulogu u odlučivanju o prodaji naoružanja. Međutim, i tamo su postojali međusobno suprotstavljeni centri moći. O izvozu naoružanja odlučivao je uglavnom Gering, ali je od 1938. došlo do sukoba kompetencija između njega i Ribentropa, kada je ovaj postavljen za ministra inostranih poslova. Njihov pristup se razlikovao u pogledu političkog pritiska na Jugoslaviju - Ribentrop je insistirao da Jugoslavija odmah priđe Antikominternu paktu, dok se Gering zalagao za postepeni i blaži

"Bristol Airplane" piše Nikolsu 1.5.1937, AJ- PRO FO 371/21195, rolna 413, R 3034/21/92; O`Meli piše Kempbelu 7.5.1937, AJ- PRO FO 371/21195, rolna 413, R 3034/21/92,

⁴¹ Kempbel piše Liperu (Leeper) 17.5.1937, AJ-PRO FO 371/21195, rolna 413, R 3859/21/92.; Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji III, dok. 47, 133-135; Kempbel piše Halifaksu 3.6.1939, Pismo Kempbela Halifaksu, 2.7.1939, Ž Avramovski, Britanci .. III, dok. 62, str. 167; Telegram Šona u FO, 22.8. 1939, Avramovski, Britanci... III, dok 83, str. 227

⁴² Pismo Halifaksa Kempbelu 18.7 1939, Avramovski, Britanci... III, dok 70, str 181; Telegram Kempbela u FO, 20.9. 1939, Avramovski, Britanci... III, dok 92, str. 240,

⁴³ O`Meli piše Kempbelu 24.6.1937, AJ-PRO FO 371/21195, rolna 413, R 3999/21/92.. Ingram piše Kempbelu 17.2.1938, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 1164/349/92; Beleška o razgovoru sa Subotićem u Londonu, 7.7.1939, Avramovski, Britanci... III, dok 64, str 170-171.. Telegram FO Kempbelu 8.8.1939, Avramovski, Britanci... III, dok 85, 229.

⁴⁴ Telegam FO Kempbelu 18.10/1939, Avramovski, Britanci... III, dok 99, 266; Nikols piše Šonu, 25.11.1939, Avramovski, Britanci ...III, dok 110, 301,

pristup, posebno za razgovore sa knezom Pavlom. Njegov osnovni cilj je bio da se Jugoslavija ne prepusti konkurentima, i da se što čvršće ekonomski veže za Nemačku.⁴⁵ Sa jugoslovenske strane, nemački ratni materijal postao je traženiji posle 1934. godine, pre svega zahvaljujući povoljnijim uslovima nabavke - putem kredita i klirinškog računa, što nije zahtevalo plaćanje u devizama. Za Nemačku je izvoz naoružanja bio način dobavljanja deviza i sirovina, i zato su već 1935. počeli sa izvozom oružja. Posebno im je odgovarao izvoz u jugoistočnu Evropu, zbog planova o "velikom privrednom prostoru" (sredinom 1937 Gering je izdao uputstvo za izvoz naoružanja - kad god je moguće za devize ili sirovine). Naoružanje su izvozili da bi smanjili klirinški saldo u razmeni sa Jugoslavijom, a ta roba je bila tražena zbog opšte političke situacije.⁴⁶

Od 1936. godine trajao je stalan sukob Nemačke i Britanije oko jugoslovenskog tržišta oružja. I pored svih pravnih i finansijskih prepreka, u Londonu su nastojali da ne izgube ovu trku, makar i povremenim isporukama oružja, kako jugoslovenska strana ne bi stekla utisak da su Britanci odustali.⁴⁷ U međuvremenu, 1938, godine je boravila vojna delegacija u Londonu radi isporuke aviona tipa "Hurricane" i "Spitfire", što je zabrinulo Nemce, tim pre što zbog ovih narudžbi Stojadinović nije hteo da prihvati "Meseršmit 109", koji mu je nudio Nojhausen.⁴⁸ Juna 1939. fabrika "Ikarus" je sklopila još jedan ugovor sa firmom "Bristol" o isporuci još 50 aviona tipa "Blenheim", a predstojalo je i zaključenje ugovora sa Francuskom, što je delovalo na nemačku stranu da jula 1939. potpiše sa Jugoslavijom Tajni protokol, (što, međutim, nije imalo vrednosti, jer je u međuvremenu Hitler naredio da se oružje daje samo za devize ili robu).⁴⁹

Između sukobljenih strana, jugoslovenska strana se od 1939. rukovodila isključivo hitnošću nabavke i uslovima plaćanja, dok su Nemačka i Britanija ispitivale "lojalnost" Jugoslavije. Vojska je u maju 1939. žurila sa nabavkom britanskih aviona "Hurricane", ali je bila spremna da, u slučaju da ih ne dobije na vreme, uzme na kredit nemačke "Meseršmite".⁵⁰ Još početkom 1938. britansko Ministarstvo vazduhoplovstva želelo je da se uveri prethodno u "lojalnost" Jugoslavije, bojeći se da bi odatle u Nemačku mogle procureti informacije o britanskim novim tipovima aviona.⁵¹ Nadmetanje oko uvoza britanskih i

⁴⁵ Leposava Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, Istiija XX veka, Zbornik radova XIII, Beograd 1975, 171-255, 172, 202.

⁴⁶ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 172, 173, 174, 179-180.

⁴⁷ Beleška o razgovoru Nikolsa sa Subotićem, 4.9.1939, Avramovski, Britanci... III, dok 86, str 230-231,

⁴⁸ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 180-186.

⁴⁹ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 202-212.

⁵⁰ Vazduhoplovni ataše Macdonald piše Kempbelu 9.5.1939. o razgovoru sa generalom Jankovićem, Avramovski, Britanci... III, dok 39, 117-120.

⁵¹ Beleška Nikolsa od 25.2.1938, AJ-PRO FO 371/22478, rolna 416, R 1498/349/92.

nemačkih vazduhoplovnih mašina bilo je sve vreme obeleženo taktiziranjem i političkim ucenama i pokušajima uvlačenja Jugoslavije u svoju političku orbitu, uglavnom sa nemačke strane, mada su se slični zahtevi pojavili i sa britanske strane od 1939. godine. Tako su, na primer, Britanci stavili do znanja jugoslovenskoj vladi da ne može očekivati kreditne olakšice za nabavku oružja, ali bude insistirala na prodaji Trepčine proizvodnje državi. Postignut je dogovor krajem 1939. oko monopola nad mineralima u zamenu za naoružanje.⁵² Nemci su, sa druge strane, uslovljavali davanje kredita za naoružanje pristupanju Antikominternu paktu. Ucene su postale naročito intenzivne od 1939, kada je Cvetkovićeve vlada odlučila da se orijentiše na Nemačku u nabavci oružja. Odugovlačenje obećanog kredita od 200 miliona RM od Krupa i nemačke avio industrije, služilo je kao pritisak za odobrenje koncesija za naftu, oko koje se nemačka grupa dugo borila sa američkim "Standard Oil"-om. Pored toga, Hitler je 11.7. 1939. naredio Komandi da ne daje oružje zemljama čije je držanje sumnjivo, a vesti iz Jugoslavije nisu bile dobre za Nemačku - u London su prenete zlatne rezerve.⁵³ Početak Drugog svetskog rata je napravio veliki problem. Bilo je jako teško nabaviti oružje, a Jugoslavija ga nije imala dovoljno Gering je izrazio spremnost da se u zamenu za borski bakar liferuju avioni tipa Meseršmit. Jugoslovenski politički vrh je tada bio spreman da ispuni očekivanja Nemaca preuzimanjem Borskog rudnika u državne ruke, što je dovelo do potpisivanja tzv. Landfreidovog protokola 5. oktobra 1939 - avioni Meseršmit, protivavionsko oružje i protivoklopni topovi trebalo je da budu isporučeni u zamenu za bakar, olovo, antimon, aluminijum, kudelju, mast, svinje, drvo, perje i drugo prema dogovoru. Dva dana posle, Nemačka je dobila koncesiju nafte za koju se borila sa "Standard Oil"-om. Sada su uslovi bili mnogo gori - nije bilo kredita, a sirovine koje su se mogle prodati za devize, razmenjene su direktno za naoružanje, pod nepovoljnim cenama. Nemačka je u martu i aprilu 1940. poslala do tada najveće isporuke oružja, ali je jedan deo bio praktično neupotrebljiv, što je zahtevalo nove nabavke iz Nemačke.⁵⁴ Na poslednjem, XII zasedanju mešovito privrednog odbora, 19. oktobra 1940, Nemačka je postigla sve što se odnosi na platni promet, robnu razmenu, povećanje kursa marke za 20 %, i ukidanja preferencijala za jugoslovensku robu, čime je dobila borbu za jugoslovensko tržište. Cene nemačke robe bile su povećane

⁵² Kempbel piše u FO, 15 oktobra 1939, Avramovski, Britanci... III, dok 98, 265; Beleška iz FO 13.12.1939, Avramovski, Britanci ...III, dok 120, str. 335-336.

⁵³ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 202-212, 213.

⁵⁴ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 220-228, 240-241.

ponegde i do 230% u poređenju sa predratnim cenama. 70% jugoslovenske trgovine tada je otpadalo na Nemačku.⁵⁵

Poređenje nemačkih i britanskih izvora daje veoma dobar uvid u raspoloženje beogradske elite pred Drugi svetski rat. Takođe, izuzetno je korisno u njihovom svetlu posmatrati ličnosti kneza Pavla i Milana Stojadinovića, kao glavne nosioce i eksponente britanskih i nemačkih uticaja. Sveukupno, primećuje se da britanski izvori tačnije prikazuju stvarno raspoloženje u zemlji, dok se u nemačkim izvorima može povremeno uočiti želja da se “loše vesti” ublaže i situacija prikaže manje nepovoljnom po nemačku stranu. Pitanje nabavke oružja i ratnog materijala u svetlu nemačkih i britanskih izvora najbolje prikazuje stvarni položaj jugoslovenske države i vojske pred početak Drugog svetskog rata, koja se našla u procepu između nemačkog pritiska i nemogućnosti adekvatne nabavke ratne opreme sa druge strane.

Rezime:

U drugoj polovini tridesetih godina nemački i britanski uticaj su bili dominantni na političkoj sceni Kraljevine Jugoslavije. Britanski uticaj jača zbog uloge Britanije u Društvu naroda, kao i zbog ličnih veza regenta, kneza Pavla Karađorđevića. Nemački uticaj jača prvo privrednim putem, a tek onda, u velikoj meri posledično, političkim putem. Postojala je znatna razlika između interesa Britanije odnosno Nemačke za balkanski prostor sa jedne strane, i potreba jugoslovenske spoljne politike sa druge strane. Jugoslovenska spoljna politika je bila više okrenuta ka zapadnim silama, nego prema Nemačkoj, dok je Nemačka, naprotiv, bila mnogo više zainteresovana za balkanski prostor od Velike Britanije.

Obe suprotstavljene strane, britanska i nemačka, vršile su na razne načine politički uticaj na vladajuće i uopšte uticajne krugove u zemlji. Otuda izvori nemačkog i britanskog porekla imaju veliki značaj za tumačenje naše istorije u ovom periodu, pogotovu kada je reč o akterima spoljne politike i odbrane. Nemački i britanski izvori su nezaobilazni za pravu istorijsku procenu delovanja kneza Pavla i predsednika vlade, Milana Stojadinovića, kao najznačajnijoj ličnosti domaće političke scene u kojima su se ovi uticaji najizrazitije prelamali. Strah i otpor beogradskih intelektualnih krugova prema opasnosti od Nemačke

⁵⁵ L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja...*, 244; Kempbel piše u FO 30.10.1940, Avramovski, Britanci... III, dok 222 str. 539.

rastao je sa svakom novom krizom. Ugled zapadnih demokratija jako je opao u beogradskim krugovima, čak i prema izveštajima britanske ambasade. Stvarno opredeljenje vladajućih krugova procenjeno je sa nemačke strane kao u osnovi prozapadno. Sveukupno, britanski izvori tačnije prikazuju stvarno raspoloženje beogradskih uticajnih krugova, dok se u nemačkim izvorima može uočiti povremeno želja da se "loše vesti" ublaže i situacija prikaže manje nepovoljnom po nemačku stranu.

Jugoslovenski vojni kadar je imao visoko mišljenje o kvalitetu britanskog pomorskog i vazduhoplovnog naoružanja, a neki oficiri bili su školovani u Britaniji.⁵⁶ Upravo britanski avioni tipa "Spitfire" i "Hurricane" bili su za jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo uzor u izgradnji domaće flote. Pitanje nabavke oružja i ratnog materijala nije, međutim, odražavalo njihovo političko opredeljenje za jednu ili drugu stranu, već su uglavnom cene, kvalitet, rokovi isporuke i uslovi plaćanja imali odlučujući uticaj na odluke da li će se nabavke izvršiti u Nemačkoj, Britaniji, ili nekoj trećoj zemlji. Borba između Britanaca i Nemaca za jugoslovensko tržište oružja imala je prevashodno politički karakter, a tek zatim ekonomski. Treći Rajh je izvršio agresivnan prodor na ovo, kao i ostala područja jugoslovenske ekonomije, kojem Britanci nisu uspeali da pruže odgovarajući otpor. Posmatranje ovog problema u svetlu nemačkih i britanskih izvora pruža veoma dobar uvid u stvarni položaj jugoslovenske države i vojske pred početak Drugog svetskog rata, koja se našla u procepu između nemačkog pritiska i nemogućnosti adekvatne nabavke ratne opreme sa druge strane.

Summary

German and British influences prevailed in the politics of Yugoslavia in the late 1930s. British influence gained foot because of the dominant role of United Kingdom in the League of Nations, as well as because of the close relationship Prince Paul Karadjordjevic, the Regent, kept with leading British politicians. On the other hand, German influence became dominant in Yugoslav economy and therefore, was felt also in the politics. There was a great difference between the interest that both Great Britain and Germany had in the Balkan affairs and the priorities of the Yugoslav foreign policy. Yugoslavia was more oriented towards western powers (Britain and France) than towards Germany, whereas Germany, on the other hand, was much more interested in the Balkans than United Kingdom.

⁵⁶ Britanski agent Julius Hanau dao je informaciju da su tri mornarička oficira poslata 1937. u školu u Portsmouth. (Kempbel o poseti pomorskog atašea iz Britanije Beogradu, 6.12.1937, AJ-PRO FO 371/21200, rolna 680, R 8183/2191/91.).

Both Germany and Great Britain used their political influence on Yugoslav elite in many different ways. Therefore, German and British documents are very important for the history of Yugoslavia in the 1930s, and even more so when history of foreign policy and defence is concerned. These documents are indispensable when speaking of the role of Prince Paul, the Regent, and Milan Stojadinovic, the Prime Minister, both men being the key figures of Yugoslav politics and very much influenced by Great Britain and Germany. Each international crisis in the 1930s added to the anxiety and hostility that Belgrade intellectuals and politicians felt for Germany. The standing of Western democracies among them was very low, and even the British officials in Belgrade could not report differently to their superiors. Nevertheless, German officials in Belgrade reported that Yugoslav elite was truly inclined towards cooperation with Britain and France. Altogether, British documents are much more accurate in describing the real disposition of Yugoslav elite circles, whereas the German documents show a certain tendency to overlook the “bad news” and to put things in a more optimistic light.

The Yugoslav military officials held the British army in a very high esteem, especially their naval and aircraft forces. Some Yugoslav army officers were educated in Great Britain. The Yugoslav aircraft was made after the model of British “Spitfire” and “Hurricane” planes. On the other hand, in the purchase of military equipment Yugoslav army was not motivated by political orientation, but by the prices and quality of the arms. The struggle between Britain and Germany for the Yugoslav market of arms and military equipment was primarily a political one, and the business reasons were not so important. The Third Reich penetrated Yugoslav market in arms and military equipment, as it did in every other way. The British did not succeed in counteracting it. German and British documents provide a very good insight in the real position of Yugoslavia on the eve of the WWII, and her inability to deal with German pressure and purchase the necessary military equipment.